

Samenvatting

Een kwestie van standpunt.

Gesitueerde kennis en het Nederlandse minderhedenvertoog

Sinds de zg. constructivistische wending wordt de Kantiaanse vraag naar de transcendentale mogelijkheidsvoorwaarden voor kennis door velen als achterhaald beschouwd. In plaats van metafysische speculaties over hoe (ware) kennis *mogelijk* is, stelt men liever de empirische vraag hoe 'ware' kennis *gemaakt* wordt. De verwijzing naar waarheid staat in de eerste vraag tussen haakjes: kennis is hier synoniem met datgene wat waar *is*. In de tweede vraag wordt 'waar' tussen aanhalingstekens geplaatst: kennis refereert hier naar datgene wat voor waar wordt *aangenomen*. In deze studie onderschrijf ik het constructivistisch project, maar niet de radicaal relativistische visie die daaruit lijkt te volgen. In dit opzicht sluit ik me aan bij feministische kennistheoretici die zich de vraag stellen: hoe laat het inzicht van de historische en lokale bepaaldheid van al ons weten zich verenigen met de aanname dat we toch onderscheid kunnen maken tussen meer en minder waardevolle kennis? Ik beschouw Donna Haraway's concept van gesitueerde kennis als het meest uitgewerkte antwoord op deze vraag. Teneinde de reikwijdte van Haraway's voorstel te verkennen, onderneem ik, na een theoretische exploratie van de relatie tussen constructivisme en feminisme in deel I, in deel II van dit proefschrift een *case study* naar een aantal concrete kennispraktijken, i.c. naar het recente Nederlandse vertoog over etnische minderheden.

Hoofdstuk 1 bespreekt de kennistheoretische opvattingen van Richard Rorty, Michel Foucault en Bruno Latour, die om uiteenlopende redenen onder de noemer van het constructivisme kunnen worden gevat. Alle drie rekenen af met de aanname dat (ware) kennis bestaat uit adequate representaties van een wereld 'daar buiten'. Kennispraktijken maken voor hen intrinsiek deel uit van, zijn zelfs constitutief voor de werelden die ze beschrijven. Taal is in deze optiek niet een instrument van bemiddeling tussen subject en wereld, maar heeft een handelingsdimensie: ons spreken heeft concrete, materiële, zg. performatieve effecten. Zo vraagt Rorty aandacht voor de constitutieve werking van *vocabulaires*, spreekt Foucault over *vertogen* als materieel-symbolische gebeurtenissen, en beschouwt Latour kennispraktijken als processen van *semiosis* waarin zowel menselijke als niet-menselijke actoren zijn betrokken. De klassieke vraag naar het transcendente subject kan vanuit een constructivistisch perspectief niet langer gesteld worden. In laatste instantie is alle kennis *gesitueerd*. Dit wil niet zeggen dat Rorty, Foucault of Latour dus een radicaal relativistische positie innemen. Integendeel, in hun eigen intellectuele werk is sprake van een duidelijk ethisch-politieke positionering. Rorty positioneert zich als de verdediger van de sociaal-liberale waarden van de Westerse verlichting, Foucault schrijft geëngageerde geschiedenissen van gekken, delinquenten en homoseksuelen, terwijl Latour zich waagt aan de deconstructie van het hiërarchisch onderscheid tussen modern en premodern, en pleit voor de erkenning van het bestaan van hybride mengsels van mensen en dingen.

Feministische filosofen voelen zich op veel punten aangesproken door de constructivistische wending. Ze onderschrijven de deconstructie van het transcendente subject (een notie met volgens hen mannelijke connotaties), en kunnen zich vinden in de visie dat kennis en politiek, weten en macht met elkaar zijn verknoopt. Maar velen menen dat een constructivistische benadering wel degelijk het gevaar van epistemologisch relativisme met zich meebrengt. In hoofdstuk 2 zet ik de feministische benadering

van epistemologische kwesties uiteen, zoals deze zijn voorgesteld door respectievelijk Evelyn Fox Keller en Lorraine Code. Beiden gebruiken de idee dat elk subject van kennis een sekse heeft als *prisma* voor de articulatie van een alternatieve, feministische visie op kennis. Terwijl Keller pleit voor een sekse-vrije wetenschap, legt Code de nadruk op de positionaliteit van het kennende subject. Beide denkers onderscheiden zich van het constructivisme door een middenpositie in te nemen tussen realisme en relativisme.

In hoofdstuk 3 komt een andere feministisch-epistemologische invalshoek aan de orde, het zg. standpunt denken. Zoals de belangrijkste vertegenwoordigsters daarvan, Sandra Harding en Patricia Hill Collins, aangeven, leidt de focus op alleen de sekse van het subject tot nieuwe vormen van uitsluiting, bijvoorbeeld van het perspectief van zwarte vrouwen. Een epistemologie gebaseerd op het standpunt denken daarentegen begint met de veronderstelling dat weliswaar alle kennis gesitueerd is, maar dat kennis gebaseerd op levens in de marges, zoals de levens van vrouwen of de levens van mensen van kleur, 'minder onware' kennis zal opleveren. Ook Harding en Collins houden het midden tussen epistemologisch realisme en relativisme. Bovendien delen de besproken theoretici een moderne, humanistische visie op het feministisch subject, voor zover dit wordt voorgesteld als in dynamische interactie (Keller) of vriendschappelijke verstandhouding (Code) met de te kennen object-wereld, of als geëngageerd aan projecten van emancipatie en *empowerment* ten behoeve van degenen op wie de kennis betrekking heeft (Harding en Collins).

In een kritische evaluatie aan het eind van hoofdstuk 3 betoog ik dat Keller, Code, Harding en Collins hiermee voorbijgaan aan een belangrijke onderstroom in hun eigen feministische project. Het beeld van het subject als *outsider within* zoals voorgesteld in het standpunt denken levert bijvoorbeeld een heel wat verontrustender, maar ook adequater visie op feministische kennis dan de gematigde epistemologische middenpositie die deze auteurs zeggen in te nemen. De logica van het standpunt denken is mijns inziens echter problematisch. Ten eerste vertoont het een neiging tot gesloten circulariteit, in de zin dat een standpunt enerzijds fungeert als *criterium* voor betere kennis, terwijl tegelijkertijd een standpunt ontwikkeld wordt *met behulp van* diezelfde kennis. Ten tweede, ondanks de verzekering dat ervaringen van marginalisering *voldoende noch noodzakelijk* zijn voor het ontwikkelen van een standpunt, wordt door Hardings en Collins benadrukt dat dergelijke ervaringen *moeilijk toegankelijk* zijn voor anderen. Het standpunt denken neigt daarmee naar een mijns inziens onaanvaardbare essentialistische positie, volgens welke de (sekse/raciale/etnische/klasse) identiteit van een subject een beslissend criterium wordt voor de geldigheid van zijn/haar claims over de werkelijkheid.

In hoofdstuk 4 ga ik in op het werk van Donna Haraway. Haar concept van gesitueerde kennis (*situated knowledges*) wil een alternatief bieden voor zowel het universalisme van een empiricistische benadering, als voor het relativisme dat een constructivistische opvatting van kennis met zich mee zou brengen. Spelend met de metafoer van het zien (*vision*), stelt Haraway dat gesitueerde kennis geen zaak is van de zuivere 'reflectie' van een passieve object-wereld, maar van niet-onschuldige praktijken van 'diffractie' die nieuwe en onverwachte subject-object relaties tot stand brengen. In mijn interpretatie heeft Haraway's concept verschillende betekenislagen. Ten eerste bevat ze de *descriptieve* claim dat *alle* kennis gesitueerd is: alle kennis is verbonden met de lokale en historische situatie waarin ze ontstaat. Haraway verbindt deze stelling met een *normatieve* claim, namelijk dat kennis vanuit de marge meer betrouwbaar is dan kennis vanuit een dominante positie. In deze tweede betekenis betreft de partijdigheid van gesitueerde kennis al die groepen van mensen die buiten de Westerse, witte, mannelijke, hetero norm vallen, zoals vrouwen, mensen van kleur, of homoseksuelen. Tenslotte kent het concept van gesitueerde kennis een

derde betekenisdimensie, die het engagement uitbreidt voorbij de grenzen van de menselijke 'soort'. In deze *visionaire* zin verbindt gesitueerde kennis zich niet alleen met planten, dieren en machines, maar ook met wezens die in zichzelf natuurlijke soortgrenzen overschrijden, zoals trans-genetische planten en dieren, trans-uranische elementen, of transseksuele mensen. Gesitueerde kennis in de visionaire zin ontwikkelt zich op basis van deze nieuwe, 'kunstmatige' maar niet minder reële perspectieven. Ze is *partial* in beide betekenissen van het woord: partijdig en partieel. Dat wil zeggen: praktijken van gesitueerde kennis betonen zich onvoorwaardelijk geëngageerd met het lot van de *inappropriate/d others* in deze wereld, en geven zich rekenschap van het altijd voorlopige, niet afgeronde karakter van 'ware' verhalen over die wereld.

Met de *case study* naar het Nederlandse vertoog over etnische minderheden in deel II verplaatst de focus van onderzoek zich van *theorievorming* over gesitueerde kennis naar de analyse van gesitueerde kennispraktijken. Bovendien krijgt het onderzoek op deze wijze een 'dubbele bodem': mijn analyse van het Nederlandse minderhedenvertoog kan immers zelf weer als een gesitueerde kennispraktijk, als een *proeve* van gesitueerde kennis worden beschouwd.

Hoofdstuk 5 behandelt een drietal episodes uit het publieke debat over minderheden in Nederland, waarin respectievelijk Herman Vuijsje (1986), Frits Bolkestein (1991) en Bernadette de Wit (1993) de spraakmakende opinieleiders vormden. Het zg. 'nieuw realistische' perspectief dat deze auteurs vertegenwoordigen vormt een goed voorbeeld van gesitueerde kennis in de descriptieve zin. Men claimt de werkelijkheid weer te geven zoals deze is, zonder belast te zijn door ('linkse') taboes of ('rechtse') vooroordelen. Deze *epistemologische* representaties zijn echter tegelijkertijd ook *politieke* representaties: regelmatig werpt men zich op als spreekbuis voor 'de gewone mensen', i.c. de autochtone bewoners van stedelijke achterstandswijken. Bovendien wordt het realisme gekoppeld aan bepaalde typisch Nederlands geachte deugden, zoals eerlijkheid, lef en zakelijkheid, deugden met een duidelijk masculiene connotatie. Mijn kritische lezingen zijn beducht voor de mogelijke performatieve effecten van het appel van deze 'realistische' representaties op de viriele, heroïsche deugden die autochtone Nederlanders (weer) zouden moeten omhelzen om de 'eigen' Westerse waarden en normen te verdedigen tegen zowel de anti-Westerse invloeden van de allochtone 'anderen', als tegen het al te lankmoedige (lees: vrouwelijke) cultureel relativisme van links.

In hoofdstuk 6 staat een studie centraal die exemplarisch genoemd kan worden voor het soort van vertoog waartegen het nieuw realisme zich afzet: Philomena Esseds *Inzicht in alledaags racisme* (1991). Esseds oppositioneel realisme komt overeen met inzichten van het standpunt denken (ofwel met de normatieve dimensie van gesitueerde kennis) voor zover het de ervaringen van zwarte vrouwen als uitgangspunt neemt voor de ontwikkeling van kennis over alledaags racisme. Teneinde dit uitgangspunt waar te maken construeert de auteur 'zwart' en 'wit' als homogene en elkaar uitsluitende posities, waarbij raciale en politieke identiteit met elkaar samenvallen. Op grond van hun raciale identiteit zijn zwarte vrouwen geprivilegieerde subjecten van inzicht in alledaags racisme, een inzicht dat moeilijk, zo niet onmogelijk overdraagbaar is aan witte mensen. Tegelijkertijd gelden de verhalen van de geïnterviewde zwarte vrouwen alleen als kennis van alledaags racisme indien ze voldoen aan bepaalde criteria van betrouwbaarheid en objectiviteit. Met andere woorden: de wijze waarop het bestaan van alledaags racisme wordt bewezen, illustreert de risico's van essentialisme en gesloten circulair redeneren die een logica van standpunt denken met zich meebrengt. Aan de andere kant distantieert *Inzicht in alledaags racisme* zich juist van het standpunt denken, namelijk voor zover de auteur zichzelf niet positioneert als vrouwelijke

zwarte intellectueel, maar als objectieve, neutrale wetenschapper.

Wanneer we dit epistemologisch-realistisch perspectief vervangen door een politiek-constructivistisch lezing, verschijnt Esseds vertoog als een mix van tekstuele genres: het genre van de *aanklacht* en het genre van *empowerment*. Met behulp van Jean-François Lyotard's theorie over geschillen laat ik zien hoe het genre van de aanklacht het raciale conflict tussen 'zwart' en 'wit' inschat als een *litige*, d.i. een bemiddelbaar geschil, terwijl het genre van de empowerment veronderstelt dat het onrecht van het racisme een onbemiddelbaar geschil, een *différend* betreft. Door desalniettemin dit geschil aan de orde te stellen, verplaatst het vertoog van *Inzicht in alledaags racisme* de last van de *double bind* die racisme vaak veroorzaakt van zwarte naar witte subjecten: als witte lezer kan ik Esseds vertoog bevestigen noch ontkennen zonder te vervallen in performatieve tegenspraken. Het realisme van *Inzicht in alledaags racisme*, in weerwil van zijn oppositionele inzet, draagt zodoende bij tot de consolidatie van de relatie tussen 'zwart' en 'wit' als een alomtegenwoordig en onoplosbaar conflict.

Om de vraag te beantwoorden of, en zo ja, hoe gesitueerde kennis over interetnische relaties mogelijk is zonder herhaling van dit antagonistische script, vervang ik in het vervolg van de *case study* mijn analytische instrumentarium: in plaats van de vraag naar epistemologische vooronderstellingen stel ik nu de vraag naar de mogelijke performatieve effecten van het gebruik van bepaalde narratieve middelen. Vanuit dit narratologische perspectief onderscheid ik in het Nederlandse minderhedenvertoog vier genres: het genre van de *aanklacht*, van *empowerment*, van *emancipatie* en van *heterogeniteit*.

In hoofdstuk 7 bespreek ik, middels een analyse van verschillende, zowel wetenschappelijke als journalistieke teksten, de eerste drie genres. Ik concentreer me daarbij op de wijze waarop in elk afzonderlijk genre de relatie tussen auteur, protagonisten en lezers gestalte krijgt. In het genre van de *aanklacht* worden de protagonisten van het verhaal, i.c. leden van etnische minderheidsgroeperingen, gerepresenteerd als slachtoffers van onrecht. De auteur vraagt zijn/haar lezers, de 'autochtone' Nederlanders, om begrip voor hun moeilijke situatie, en roept op tot protest en verandering. De protagonisten in teksten van het genre van *empowerment* zijn succesvolle individuen: hoewel gemarkeerd als etnisch 'anders' zijn ze er toch in geslaagd bepaalde doelen te bereiken, in hun persoonlijke carrière, en/of in hun politieke strijd. Hun verhalen dienen als inspirerend voorbeeld voor andere leden van minderheidsgroeperingen. Het genre van *emancipatie* laat vooral zien in welke mate etnische minderheden zich (nog) in een economische, sociale en/of culturele achterstandspositie bevinden. Beoogde lezers van deze (voornamelijk wetenschappelijke) verslagen zijn zij die professioneel betrokken zijn bij de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving. In mijn analyses laat ik zien hoe binnen elk genre bepaalde narratieve middelen gebruikt worden om het verhaal in kwestie te structureren.

De genres van de aanklacht, *empowerment* en emancipatie vormen een duidelijk tegenwicht tegen het vertoog van het nieuw realisme: ze tonen een sterke betrokkenheid bij de positie van etnische minderheden, en ze zijn kritisch ten aanzien van bestaande relaties van macht en ongelijkheid. Toch maken ze gebruik van andere narratieve scripts dan die van het antagonisme tussen 'zwart' en 'wit'. Desalniettemin vertonen deze verhalen hetzelfde probleem als Esseds oppositioneel realisme: hun representaties van de Nederlandse multiculturele samenleving zijn gestructureerd door de binaire tegenstellingen die ze ongedaan willen maken (slachtoffer vs. dader, marginaal vs. dominant, traditioneel vs. modern).

In hoofdstuk 8 laat ik zien in welke zin de visionaire betekenislaag van Haraway's begrip van gesitueerde kennis dit probleem het hoofd biedt. In dit hoofdstuk presenteer ik het vierde genre in het

Nederlandse minderhedenvertoog, het genre van de *heterogeniteit*. Verhalen van dit genre deconstrueren genoemde binaire opposities, en benadrukken daarentegen de complexiteit van interetnische relaties. Ze kiezen niet onvoorwaardelijk de kant van één, welomschreven partij. Hetgeen niet wil zeggen dat hun auteur onverschillig staat ten aanzien van datgene wat verteld wordt. Integendeel, de auteur positioneert zich voortdurend, zowel ten opzichte van haar/zijn protagonisten als ten aanzien van haar/zijn lezers. Het cruciale verschil met de andere genres is, dat deze posities constant verschuiven. De verhalen tonen sensitiviteit voor de onzuiverheid en de tekorten van elke werkelijkheid, zonder te vervallen in onverschilligheid ofwel relativisme. Binnen het Nederlandse minderhedenvertoog vormt het genre van de heterogeniteit daarom het beste voorbeeld van gesitueerde kennis in de visionaire zin. Het produceert verhalen die zowel 'partijdig' als 'partieel' zijn: ze worden verteld vanuit onverwachte posities en ze hebben een voorlopig, een open-einde karakter. Ze roepen overtuigende beelden op van de werkelijkheid zoals ze 'is', en getuigen van het contingente, en dus veranderlijke karakter van die werkelijkheid. Ze zijn 'waar', juist omdat ze laten zien dat er meer dan één verhaal te vertellen is, dat er een variëteit aan narratieve scripts voorhanden is.

In hoofdstuk 9 concludeer ik dat een eenduidig antwoord op de vraag die in dit onderzoek centraal stond - hoe kan de erkenning van de contingentie van alle kennis samengaan met de aanname dat sommige kennis meer betrouwbaar is dan andere - , niet te geven is. Het is onmogelijk een lijst van criteria op te stellen waaraan kennispraktijken moeten voldoen om het keurmerk 'gesitueerd' te verdienen. De reden hiervoor is, dat gesitueerde kennis te maken heeft met *stijlen* van schrijven. Analoog aan Nelson Goodmans observaties over de betekenis van stijl voor het situeren van kunstwerken, zouden we kunnen stellen dat de *descriptieve* dimensie van het concept van gesitueerde kennis aangeeft dat elk (waarheids)vertoog geschreven is in een bepaalde stijl, die ons richting geeft bij het situeren, ofwel: het interpreteren en evalueren van dat vertoog. Gesitueerde kennis in de *normatieve* betekenis, d.i. kennis vanuit een bepaald standpunt, is vanuit deze optiek herkenbaar aan wat, in een variatie op Goodman, 'een uitgebreide handtekening' van de auteur kan worden genoemd. Dat wil zeggen: de auteur maakt zichzelf in het verhaal bekend, identificeert zich, als behorende tot een bepaalde sekse, klasse, etnische of raciale groep. In navolging van Goodman stel ik echter dat een handtekening op zich niet voldoende is om een verhaal te kunnen situeren, d.i. te interpreteren en te beoordelen. Tenslotte zijn er verhalen over de werkelijkheid die zich onderscheiden vanwege hun specifieke stijl. Ze zijn heteroog van aard, omdat ze verschillende, soms contradictoire perspectieven bij elkaar brengen. Toch leidt hun openheid voor verschillen niet tot onverschilligheid. Deze 'ware' verhalen zijn gesitueerd te noemen in de *visionaire* betekenis van het woord.

Deze herdefiniëring van gesitueerde kennis in termen van stijl maakt duidelijk dat gesitueerde kennis niet tot stand komt door het volgen van methodologische richtlijnen. Terwijl methoden toepasbaar zijn, is een stijl hoogstens imiteerbaar. Terwijl methoden zich laten veralgemeniseren, zit in een stijl altijd iets unieks. Stijl verwijst naar de onbewuste laag van een tekst, een laag die per definitie niet in de tekst zelf geëxpliciteerd kan worden. Volledige zelfreflexiviteit is dus onmogelijk. Niettemin zijn we als auteurs aanspreekbaar op wat en hoe we schrijven, zoals we verantwoordelijk zijn voor al ons handelen, dat tenslotte altijd een mengsel is van bewuste keuzes, onbewuste motieven en geïncorporeerde conventies. Haraway's voorstel voor *situated knowledges* zou daarom het beste gelezen kunnen worden als een oproep aan subjecten van kennis om zich te ontwikkelen tot bedreven en betrouwbare vertellers van 'ware' verhalen.